

Att fostra dugliga tjänarinnor

Flickbarnhem i Stockholm 1870-1920

INGRID SÖDERLIND

Under andra hälften av 1800-talet fanns en stark tro på institutioner som lösning på fattigdom och sociala problem. Detta ledde bl.a. till att en rad barnhem grundades. Särskilt vanligt var att institutioner inrättades för fattiga, värnlösa flickor och nästan alla dessa flickbarnhem hade som syfte att fostra tjänarinnor. Med Stockholms stads uppfostringsanstalt för flickor som exempel diskuteras i artikeln hur flickornas liv formades i och av institutionsmiljön.

Våren 1913 ansökte väverskan Bernhardina Andersson genom fattigvårdens ombud om plats på Stockholms stads uppfostringsanstalt för flickor för sina döttrar Emmy och Inga. Flickorna var elva och åtta år gamla. Bernhardina Anderssons man hade avlidit i tuberkulos i juni 1912. I hemmet fanns ytterligare fyra minderåriga barn samt två äldre flickor, 15 och 17 år gamla. Den äldsta flickan arbetade liksom sin mor på Barnängens bomullsspinneri, om 15-åringen står att hon är klen men också att hon sköter hemmet och tar hand om sina yngre syskon. Bernhardina Andersson uppges vara arbet-

---

Ingrid Söderlind är fil.dr och disputerade 1999 vid tema Barn, Linköpings universitet med avhandlingen *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870-1920*. Hon är f.n. projektanställd vid Institutet för Framtidsstudier och verksam vid utbildningen Social omsorg vid Campus Norrköping, Linköpings universitet.

sam och både hon och hennes avlidne make beskrivs som nyktra och ordentliga. Hennes vandel sägs vara mycket god, men det var svårt för henne att ensam försörja och se till alla barnen. Familjen hade en tid fått viss ekonomisk hjälp från fattigvården och ett par av barnen fick mat i skolan. Emmy och Inga togs in på Uppfostringsanstalten och kom att stanna många år. Emmy var sjutton år när hon skrevs ut, Inga arton år. De hade då tillbringat sex resp. tio år på institutionen (Inskrivningshandlingar 1913).

Många delade vid denna tid Emmys och Ingas erfarenhet av att växa upp med andra vuxna och andra barn än sina biologiska föräldrar och syskon. Enligt en utredning från 1897 beräknades att över 40 000 barn var placerade i fosterhem eller på barnhem och fattighus; jämfört med hela antalet barn i landet innebär det ungefär vart fyrtionde

barn (Birgit Persson 1995). De flesta av dessa barn var utackorderade i fosterhem. Det fanns emellertid också en stor tilltro till institutionsfostran som lösning på vad som uppfattades som sociala problem och institutionerna blev under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet både fler och allt mer differentierade. Svenska fattigvårdsförbundets kalender från 1913 där barninstitutioner redovisas under en rad olika rubriker ger en tydlig bild av denna differentiering. Här finner vi *Hem för mödrar med späda barn, Hem för änkor och änkemän med barn, Barnhem, Barnhem och skolor för lappska barn, Upptagningsanstalter och härbärgen för tillfällig vård av barn, Skyddshem och statens uppfostringsanstalter, Anstalter för vanföra, Anstalter för abnorma* (hit räknades blinda barn, dövstumma barn och sinnesslöa barn; för de sistnämnda fanns institutioner för icke-epileptiska, epileptiska och blinda). Bland *Anstalter för vård av tuberkulösa* finns tre kustsanatorier för barn och i anslutning till denna avdelning även *Hem för friska barn av lungsjuka föräldrar*. Därtill rubriken *Anstalter till stöd för hemuppfostern* med barnkrubbor, arbetsstugor, sommarlovskolonier och mjölkdroppar.

De flesta barninstitutionerna utgjordes av barnhem, institutioner för värnlösa barn, sådana som i engelsk och amerikansk litteratur kallas »dependent children» (i motsats till »delinquent children»). Samtidigt var detta också den institutionsform som var mest ifrågasatt. I anslutning till 1902 års lagar framhölls att värnlösa barn i första hand borde placeras i fosterhem, men långt in på 1900-talet grundades nya sådana institutioner (Söderlind 1999). Carl Bergö,

föreståndare för det stora Frimurarebarnhuset i Stockholm, skrev 1919 så här: »I jämna steg med skolväsendet har även barnhemsverksamheten företett en glädjande utveckling» (Svenska fattigvårdsförbundets kalender 1919:212). Att det fanns ett stort intresse för att inrätta och driva denna typ av institutioner hör naturligtvis samman med olika faktorer, men en viktig aspekt kan ha varit att de inte omfattades av någon lagstiftning och stod utanför egentlig kontroll av myndigheterna. Grundare och styrelser hade stora möjligheter att själva utforma verksamhetens inriktning och kunde dessutom bestämma vilka barn som skulle tas emot (Söderlind 1999).

Stockholms stads uppfostringsanstalt för flickor

Stockholms stads uppfostringsanstalt för flickor, dit Emmy och Inga kom var ett av dessa flickbarnhem. Institutionen hade grundats 1870 och tog emot 50 flickor. Även om vi idag förknippar ordet uppfostringsanstalt med s.k. vanartiga barn har språkbruket varit föränderligt. Det fanns uppfostringsanstalter som tog emot värnlösa barn och barnhem som var klassade som skyddshem för vanartiga barn (Söderlind 1999). Intagningsåldern vid Uppfostringsanstalten för flickor sträckte sig under den femtioårsperioden 1870–1920 i princip från sex/sju år till tolv år. Konfirmationen, då flickorna var 15–16 år, var länge liktydigt med utskrivning, men efterhand höjdes utskrivningsåldern och var kring 1920 18 år. Syftet uppgavs vara att fostra flickorna till tjänarinnor. Målsättningen bibehölls under hela

undersökningsperioden trots att det i Stockholm fanns andra arbeten. Kvinnors, och särskilt yngre kvinnors, situation på arbetsmarknaden har beskrivits som en av de mest dramatiska förändringarna i den sociala strukturen under undersökningsperioden (Gustafson 1976). Tjänstefolk var vid sekelskiftet den enda yrkesgrupp i staden som löd under tjänstehjonsstadgan och deras arbetsvillkor skilde sig i flera avseenden från vad som annars gällde på arbetsmarknaden; arbetsgivaren hade t.ex. full bestämmanderätt över arbetstiden (Moberg 1978). Detta innebar att barnhemsflickorna skulle fostras till en mycket underordnad position i samhället.

Uppfostringsanstalten för flickor är på flera sätt mycket typisk för det sena 1800-talets flickbarnhem. Det gäller såväl intagningskrav (flickorna skulle vara fattiga och värnlösa), ålder för inskrivning (fem/sex–tolv år) och utskrivning (konfirmationsålder eller något senare) samt syfte (flickorna skulle bli tjänarinnor). I andra avseenden skiljer den sig dock. Det var en förhållandevis stor institution om vi ser till hela landet (i Stockholm fanns dock flera stora institutioner) och den var en kommunal institution. De allra flesta andra flickbarnhem hade enskilda personer, organisationer eller församlingar som huvudmän. Från Stockholms stads uppfostringsanstalt finns emellertid ett rikt källmaterial bevarat, vilket ger oss möjlighet att få inblick i såväl flickornas hemförhållanden som den dagliga verksamheten vid institutionen och vart flickorna tog vägen i samband med utskrivningen.

Flickorna och deras familjer

Vad gäller flickornas hemförhållanden ger oss det bevarade källmaterialet en blandning av mer faktiska uppgifter, som t.ex. att föräldrar avlidit eller tagits in på sjukhus, och bedömningar av vandel och framtidsmöjligheter. För samtliga tre inskrivningsperioder som jag studerat mer noggrant (1875–1879, 1890–1894 samt 1905–1914) hade omkring hälften av flickorna ensamförsörjande föräldrar, framför allt änkor och änklingar. Andelen ökar något från 1870-talet till början av 1900-talet samtidigt som de helt föräldralösa barnen minskade i antal, från 1/3 på 1870-talet till 13 procent i början av 1900-talet. Många av familjerna hade vid tidigare tillfälle sökt barnhjälp, ofta i samband med att någon förälder var sjuk. När barnen togs in på Uppfostringsanstalten var en del föräldrar sjuka men vistades hemma, andra på sjukhus; några var intagna på arbetsinrättning. De flesta flickorna hade dock bott i sina hem före intagningen på institutionen. För perioden 1890–1894 har denna uppgift nästan alltid antecknats: enligt dessa noteringar kom 47 av 55 flickor direkt från sina hem. Över tid ökade andelen barn som kom andra barnhem och från barnhärbärgen och barnasylor. Detta kan naturligtvis ha flera orsaker men avspeglar sannolikt att det sena 1800-talets intresse för barn och barns villkor innebar att fler barn vid tidigare ålder blev föremål för åtgärder från fattigvårdsmyndigheter och välgörenhetsorganisationer (Söderlind 1999).

Av reglemente, protokoll och skrivelser framgår hur grundare, styrelse och personal föreställde sig flickornas hemförhållanden

och hur man såg på deras familjer. Flickorna som togs emot skulle inte bara vara fattiga utan också värnlösa, vilket innebar att institutionen skulle ta emot flickor som uppfattades vara utan skydd (Reglemente 1869 § 1). Flickorna sägs komma från hem som var »dåliga« (Protokoll 15/2 1906 Bilaga G) och hade föräldrar som »ej själfva äro lämpliga uppfostrare« (Skrivelse från styrelsen till fattigvårdsnämnden daterad 22/1 1920).¹ Även inskrivningshandlingarna förmedlar i vissa fall en sådan bild: en man uppges ha misshandlat sin styvdotter, en far beskrivs som liknöjd och oordentlig. Här finns föräldrar som straffats för stöld, barn som övergivits och föräldrar med alkoholproblem. Sådana anmärkningar är emellertid inte särskilt vanliga. Bland inskrivningshandlingarna från 1905–1914 som är betydligt mer omfattande än från tidigare perioder, finns noteringar som t.ex. »Modern visar synnerligen oförmåga att sköta hem och barn« och hemmet hos en familj beskrivs som »trångt och fattigt«, men i flera fall omtalas en av föräldrarna (modern) i positiva ordalag: »modern hygglig och arbetsam«, modern förefaller hygglig och ordentlig« förutom de gånger då det bara står »utan anmärkning« (Söderlind 1999:95). Att inskrivningshandlingarna innehåller få kommentarer om barn som på olika sätt behandlats illa ska emellertid inte tolkas som att sådana missförhållanden inte förekom. Att barn fick stryk och ibland mycket stryk torde inte ha setts som något problem utan som ett självklart inslag i barnuppfostran.²

1 Liknande formuleringar återfinns också från de fyra andra flickbarnhem som finns med i min avhandling.

2 Maria Sundkvist (1994) nämner fall av barn-

Beskrivningen av flickorna, föräldrarna och hemmen är emellertid inte alltid entydig. Här finns också några fall som visar att de bedömningar som gjordes av personer som på olika sätt var involverade i fattigvård och välgörenhet kunde skilja sig från varandra eller åtminstone vad de såg som viktigt att framhålla för att åtgärder som de uppfattade som nödvändiga skulle vidtagas. Här finns också exempel på hur olika synen på institutionernas uppgift kunde vara och vad barnhemsvistelsen skulle kunna innebära för det enskilda barnet. I ett fall betonas att en flicka som övergetts av sin mor och drivit omkring, behövde underkastas sträng tukt för att »aflägga de ovanor hon insupit från första barndomen«, medan en lärarinna samma år förespråkar intagning för ett annat barn med motiveringen att detta barn »är utmärkt godt och lärorikt« (Söderlind 1999:96f.).

Även föreståndarinnan gjorde anteckningar i samband med att barnen skrevs in. Enligt dessa noteringar var många klena, vanvårdade och sjuka utan att något sådant framgår av inskrivningshandlingarna. Kanske hör skillnaden samman med att utgångspunkterna för bedömningarna varit olika. För fattigvårdens ombud och sannolikt även för representanter för välgörenhetsorganisationer var det ofta försörjningsmöjligheterna som stod i centrum medan

---

misshandel som uppmärksammats av grannar, men där barnavårdsnämnden inte ingrep. Inskrivningshandlingarna från Uppfostringsanstalten för flickor innehåller också uppgifter om aga. En flicka som fyra gånger hade anhållits för bettlande hade »många gånger blifvit agad i hemmet utan att någon bättring följdt« (UAFF Inskrivningshandlingar 1876 M.R.).

föreståndarinnan betonade hur barnen hade skötts. Kanske kan också en önskan att framhäva sin egen betydelse spelat in – bedömningen av hur väl hon och den övriga personal lyckades med sitt arbete bör rimligtvis också ha relaterats till hur de ursprungliga förutsättningarna presenterades.

Det flickorna hade gemensamt var fattigdomen och många av familjerna hade antagligen länge levt under knappa ekonomiska förhållanden, men annars finns skillnader både mellan flickorna och över tid. Många av flickorna och under undersökningsperioden en allt större andel hade föräldrar i livet och föräldrar i hemmet. Intagningen relateras endast undantagsvis och under sista inskrivningsperioden inte i något fall till flickornas eget uppförande och i allmänhet inte heller till negativa anmärkningar vad gäller föräldrarnasandel. Tyvärr framgår inte särskilt ofta hur föräldrarna beskrivit sina problem och behov och framför allt inte hur de och fattigvårdens ombud eller representanter för välgörenhetsorganisationer tolkat problemen i förhållande till andra former av hjälp. I källmaterialet framställs i några fall föräldrarnas syn på omhändertagandet som att det kan ha upplevts som en lättnad och hjälp medan det i andra fall tydligt framgår att omhändertagandet setts som uttryck för tvång och kontroll (Söderlind 1999). Även om det kan ha funnits föräldrar som inte ville eller inte kunde ta hand om sina barn, är det inte orimligt att antaga att omhändertagandet i många fall tvingats fram av omständigheter som föräldrar och andra anhöriga inte haft möjlighet att påverka. Bernhardina Andersson, Emmys och Ingas mor, med goda vitsord från arbets-

givare och fattigvårdens ombud ansågs visserligen väl värd hjälp, men mer omfattande stöd i hemmet under en längre period och en bättre och större bostad till denna familj låg utanför vad såväl fattigvårdsmyndigheter som välgörenhetsorganisationer såg som sin uppgift eller kanske ens uppfattade som värt att diskutera (jfr Parr 1980 och L/okke 1990).

Om omhändertagande var den hjälp som fanns att få måste vi emellertid även fråga oss varför åtminstone en del föräldrar, som t.ex. Bernhardina Andersson, begärde att barnen skulle placeras på barnhem och i detta fall också nämnde en särskild institution, Uppfostringsanstalten för flickor. För hennes barn och för många andra av dessa flickor bör det ha funnits ett alternativ - fosterhem. Vad kan institutionen kan ha betytt i föräldrarnas föreställningsvärld? Detta är en fråga som sällan uppmärksammas, men inskrivningshandlingarna ger oss vissa ledtrådar. Det gäller dels ansökningar som föräldrar själva skrivit och som innehåller någon form av motivering och dels då fattigvårdens ombud refererar till vad föräldrarna sagt eller önskat.³ Även om föräldrarna i dessa fall framför allt kommer till tals *genom* andra finns det ingen större anledning att tro att fattigvårdens ombud i

3 Från Uppfostringsanstalten för flickor finns endast ett fåtal ansökningar som föräldrar troligen själva skrivit. Från Kungsholms barnhem, ett litet församlingsbarn, och från Malmqvistska barnuppfostringsanstalten som drevs av ett filantropiskt sällskap finns några flera. Skillnaden kan delvis höra samman med att ansökningarna till Uppfostringsanstalten för flickor alltid gick genom fattigvårdsmyndigheterna medan föräldrar själva kunde vända sig direkt till de andra båda barnhemmen.

dessa fall styrt föräldrarna, eftersom det var dyrare för staden att placera barn på barnhem än i fosterhem. Uppgifterna i inskrivningshandlingarna visar bl.a. att det kan ha haft betydelse att institutionerna fanns i staden, på kort geografiskt avstånd och hade besökstider. Kanske kände några föräldrar redan till barnhemmet ifråga? Bernhardina Andersson bodde t.ex. granne med Uppfostringsanstalten för flickor. En annan mor uppges ha hört sig för om plats själv. Möjligheterna att besöka sitt barn nämns i ett tredje fall. En institution kunde också, till skillnad mot många fosterhem, ta emot flera syskon av samma kön och föräldrarna slapp att konkurrera med fosterföräldrar. Trots att föräldrarna fick avsäga sig sitt målsmanskap och att institutionerna beskrevs som flickornas nya hem och familjer kan institutionen av föräldrar i dessa fall ha setts ur en annan referensram – som en möjlighet att upprätthålla den egna familjen. Ansökningar från ett annat flickbarnhem, Kungsholms barnhem, pekar på att institutionen även kan ha uppfattats som en säkrare plats än fosterhem: man tror inte att barnen ska behöva flytta runt eller arbeta för hårt (Söderlind 1999).

Att fostras till en duglig tjänarinna

Barnhemsflickorna vid de fem stockholmsinstitutioner som jag studerat i min avhandling växte upp i en värld som nästan enbart bestod av kvinnor. Vid Uppfostringsanstalten för flickor fanns i början av 1900-talet femtio flickor samt föreståndarinna, vårdarinna, slöjdlärlarinna, skollärlarinna, små-

skollärlarinna, skolkökslärlarinna, tjänarinna och en gårdskarl som också fungerade som portvakt. All personal utom en av lärlarinnorna bodde på barnhemmet. Institutionen var också personalens hem och i detta avseende skiljer dessa institutioner från senare tiders institutionsvård. Här firade alla jul och andra högtider tillsammans. Det innebär att lärlarna också hade uppgifter som låg utanför deras specialområden. De var lärare men också föräldrar, flickorna var elever men också barn. Eftersom det var hemmet som institutionen skulle efterlikna kan den kvinnliga dominansen ha setts som naturlig. Traditionellt manliga uppgifter, att fungera som familjens överhuvud och ekonomiska garant, kunde upprätthållas av fattigvårdsnämnd och styrelse.

För barn som växt upp på olika typer av institutioner har arbetet ofta haft stor betydelse för hur deras dagliga liv gestaltade sig. Särskilt har två aspekter lyfts fram: arbetets betydelse för att forma barnens karaktär och arbetet som en förberedelse och färdighetsutbildning för ett framtida yrkesliv. (Bjurman, 1995, Petersen, 1987, Davidoff, 1995, de Coninck-Smith, 1991, Dahl, 1992). Också vid dessa flickbarnhem spelade arbetet en central roll och flickornas liv kom i hög grad att kretsa kring den framtid som var utstakad för dem. Vid Uppfostringsanstalten ägnades förmiddagarna åt skolundervisning, men varje eftermiddag tillbringade flickorna flera timmar i slöjdsalen; sammanlagt ca 15 timmar per vecka. Flickorna hade också en rad andra praktiska uppgifter som fördelades efter ålder och schemaläggning. Alla bäddade sina sängar och städade. De äldre flickorna hjälpte till att tvätta som var ett särskilt tungt arbete. Flickorna lagade

mat, diskade, bar in vatten, ved och koks; de ansvarade för eldningen och arbetade i trädgården. De dagliga slöjdtimmarna bör ha haft betydelse för att fostra flickorna till flit, uthållighet och noggrannhet och till att vara stilla och tysta, att synas men inte höras. Flickorna bör också ha tränats till en viss snabbhet, eftersom det var takten i deras arbete som avgjorde om t.ex. maten blev klar i tid. Med tanke på det stora antalet barn är det emellertid lätt att få en känsla av att flickorna mer tränades för storhushåll än för en framtida anställning i en borgerlig familj. Varje dag skulle nästan sextio personer ha frukost, middag, mellanmål och kvällsmat och mellan måltiderna skulle disken klaras av. Städning, en tjänarinnas viktigaste arbetsuppgift, var visserligen en återkommande syssla, men att städa sovsalar och en matsal med bord och enkla bänkar var något annat än att städa en stadsvåning med stoppade möbler, tjocka mattor, speglar, tavlor och prydnadssaker. Det tycks ändå ha funnits ambitioner att ge flickorna viss utbildning. Fröknarna bildade ett eget hushåll och med argumentet att flickorna behövde lära sig olika slags maträtter och att laga mat till ett mer normalstort hushåll fick de till detta hushåll laga lite finare och dyrare mat och de fick servera personalen vid bordet.⁴ Den husliga undervisningen tycks under undersökningsperioden ha blivit allt viktigare (Söderlind 1999). Detta hörde troligen samman med att hushållsundervisningen i samhället i övrigt fick större betydelse

4 Flickor från Kungsholms barnhem fick arbeta i familjer som styrelsen kände till. Vid Malmqvistska barnuppfostringsanstalten fanns under några år en särskild hushållsskola för de äldre flickorna.

genom folkskolans skolköksundervisning och olika hushållsskolor (Johansson 1987).

Till de två aspekter av barnens arbete som nämnts ovan, karaktärsdanning och förberedelse för ett framtida yrkesliv, kan fogas ytterligare en när det gäller flickbarnhemmen, att flickornas arbete var en förutsättning för att det löpande praktiska arbetet skulle fungera. Det bevarade källmaterialet ger många exempel på att hur viktiga flickornas arbete var för institutionerna. Att sy och sticka var ingen huvuduppgift för en tjänarinna, men under de många timmarna i slöjdsalen tillverkades mycket av det som behövdes inom institutionen: kläder av olika slag, strumpor, mattor, handdukar m.m. Vid flera tillfällen nämns att flickorna och särskilt de äldre flickorna försummade skolarbetet för att hjälpa till med det praktiska arbetet. Valet beskrivs som självklart. Vinsten, praktiska kunskaper, ansågs uppväga skadan, oregelbunden skolgång. Att flickorna togs från skolan för att hjälpa till med olika slags arbeten behöver i sig inte innebära att de fick mindre eller sämre skolundervisning än många andra barn, men deras skolgång påverkades i en bestämd riktning. På en mer officiell nivå framhölls att arbetet skulle anpassas till skolan och man såg med allvar på frånvaro. Inom institutionsvärlden fick skolan sin plats i förhållande till arbete och praktisk träning. Behovet av flickornas arbetskraft användes också som argument i olika sammanhang som t.ex. för att få behålla den egna skolan och för att höja utskrivningsåldern (Söderlind 1999).

Men allt var inte arbete och skola. Också institutionslivet påverkades av ett barndomsideal som betonade lek och förströelse och de spridda uppgifter som finns

om barnens lek och aktiviteter visar att sådana sysselsättningar fick mer utrymme under undersökningsperioden. Flickorna läste böcker, spelade spel och gjorde utflykter till historiska minnesplatser. Varken böcker eller spel tillhörde vardagen men gav flickorna en viss inblick i en borgerlig kultur. På söndagarna gick de i kyrkan tillsammans med någon av personalen och det var då anhöriga fick komma på besök. Under vintern åkte barn och personal ibland skridsko och på sommaren gick de och simmade. Några gånger per år fick flickorna besöka sina anhöriga. De tillbringade sin mesta tid i hemmet och de rörde sig sällan ensamma ut på stan även om de fick gå vissa ärenden när de blev äldre. Om flickorna skulle kunna få bra anställningar måste de också hitta i stan och veta hur och var man handlade. När det gäller flickornas möjligheter att röra sig utanför institutionen måste personalen därför antagligen göra vissa avvägningar. Hemmet och den egna skolan skulle skydda flickorna från vad som uppfattades som dåligt inflytande, men de måste även i viss utsträckning kunna klara sig själva i staden.

Beslutet att skilja barnen från sina hem innehöll i många fall ett visst mått av tvång, kanske var omhändertagandet den enda form av hjälp som fanns att få. Institutionsfostran förstärkte i en mening tvånget och kontrollen: flickorna kunde inte röra sig fritt på stan, inte ens när de blev lite äldre, och målsättningen styrde deras framtida yrkesmöjligheter. Antalet år som flickorna tillbringade på institutionen blev över tid allt fler. Den höjda utskrivningsåldern motiverades med flickornas hälsa, med möjligheterna att få bättre arbete men också med

institutionens behov av arbetskraft. I det skriftliga källmaterialet finns ingenting som visar vad flickorna själva och deras anhöriga ansåg om den förlängda tiden; den genomfördes i namn av barnens bästa och institutionens bästa.

Från grundarnas och styrelsernas sida fanns säkerligen en önskan att forma flickornas liv så att de blev den sortens tjänstefolk som man ville ha. Institutionslivet visar också flera likheter med det liv som väntade flickorna: otydliga gränser mellan arbete och hem och mellan överordnad och familj. Flickorna skulle bo där de arbetade, deras blivande arbetsplatser utgjordes av ett hem som också delvis var deras hem och deras överordnade var samtidigt deras familj. De ingick i familjen men var ändå inte delaktiga av den.

Institutionslivet kunde emellertid också skapa möjligheter. Detta är särskilt tydligt när det gäller de flickor som fick studera och utbilda sig till lärarinnor. De var inte många men för den som var klen och ansågs begåvad fanns vissa möjligheter att på institutionens bekostnad få gå på seminarium.⁵ Dessa utvalda flickor fick ekonomiskt stöd, de tycks ha ägnats stor uppmärksamhet och som färdiga lärare fick de f.d. barnhems-

5 Några flickor studerade som frielever; i andra fall bekostades utbildningarna av donationsmedel. Liknande exempel finns från de andra barnhemmen i min studie och särskilt från Malmqvistskabarnuppfostningsanstalten. Enligt årsberättelserna från denna institution bekostades i flera fall utbildningarna av »enskilda välgörarinnor«, vilket visar att det vid denna institution fanns intresse av att skapa särskilda band mellan enskilda medlemmar av den filantropiska organisation som drev institutionen och barnen.

flickorna en ställning som innebar både viss makt och en position i det offentliga livet. En av dem återvände som lärarinna till barnhemmet, när den gamla lärarinnan gick i pension. En annan donerade senare i livet pengar till Uppfostringsanstalten för flickor som skulle användas för att stödja flickor som studerade till lärare. För denna flicka, dotter till en ogift piga som inte kunde försörja sitt barn pga. sjukdom, innebar barnhemsvistelsen att hon kunde avancera socialt; hon fick utbildning och gifte sig med en officer (Söderlind 1999).

Lite förenklat skulle man kunna beskriva flickornas uppväxt som att de levde i en ganska sluten kvinnovärld, att vardagen präglades av rutiner och allvar och att det troligen alltid fanns arbete som måste göras, men att den materiella standarden var ganska bra, åtminstone jämfört med deras egna hem. Det var antagligen varken kallt eller dragigt inomhus, de fick mat flera gånger per dag, skolundervisningen var förlagd till förmiddagen som ansågs vara den bästa undervisningstiden – barnen var pig-gare och ljust bättre – och institutionen hade två lärarinnor på 50 barn. I den vanliga folkskolan i Stockholm undervisades år 1908 mer än tjugofem procent av barnen undervisades på eftermiddagstid pga. brist på lokaler och det fanns klasser med 60 barn (Helena Henschen 1985). I dessa avseenden bör institutionen ha stått sig ganska bra. Men det fanns också gränser för vilken materiell standard som uppfattades som lämplig för dessa flickor. Så här skrev t.ex. föreståndarinnan i samband med en diskussion om anstaltens lokaler:

För människor, som skola i en framtid både som tjänare och som egna kämpa under

ringa villkor, är det nyttigt att i barndomen ha lärt att göra det gladt och trefligt omkring sig med små medel.[...] I det lilla utrymmet, där man alltid får ta hänsyn till hvarandra, uppfostras mera uppoffrande människor än i de praktfullaste salar. Det är också detta trånga utrymme, som betingat och bragt till stånd den ordning, de seder och vanor, som i lifvet visat sig var till nytta för barnen. För ett mindre utrymme behöfs också en mindre personal, och samhörighetskänslan kan då bättre väckas och vårdas. (Söderlind 1999:235)

Standarden var således en viktig fråga på ett mer allmänt plan: vad skulle barnen uppfostras till och vad skulle de vänjas vid? I förlängningen handlade det om vilka krav de skulle kunna komma att ställa på samhället. Också i detta avseende kan flickornas fostran tolkas som en fostran till underordning. Samtidigt kan standarden och de möjligheter som fanns för enskilda flickor i jämförelse med andra alternativ framstått som en viktig anledning att stanna kvar.

Utskrivning och sedan?

Av inskrivningshandlingarna framgår inte om föräldrarna såg intagningen som en tillfällig lösning eller som en mer permanent placering. Ekonomiska problem och problem med tillsyn tycks i många fall ha påverkat deras möjligheter att ta hand om barnen. Utifrån detta borde man kunna förvänta sig att en del av flickorna skulle kunna återvända hem när de var tolv–tretton år gamla. Barn i den åldern kunde klara sig själva ganska bra och de kunde också bidra till familjens försörjning. Föräldrarna hade vis-

serligen fått avsäga sig sitt målsmanskap i samband med intagningen, men de hade också möjlighet att begära tillbaka barnen. Trots detta och trots att många av flickorna, och över tid allt fler av dem, hade åtminstone någon förälder i livet och trots att föräldrarna, åtminstone i teorin, frivilligt hade ansökt om plats, antyds endast i enstaka fall att flickorna skulle kunna återvända hem. Det var också mycket få flickor som återvände till anhöriga, åtminstone i samband med att de skrevs ut från institutionen; det rör sig om ca tio procent.⁶ Kanske uppfattades föräldrarna inte som lämpliga att ta hand om sina barn. Lis Petersen som studerat det danska flickbarnhemmet Jaegerspris tolkar styrelsens tveksamhet inför utskrivningar till hemmet som en omsorg om barnen, att styrelsen oroade sig för barnens skolgång och för att barnen skulle vara tvungna att hjälpa till med familjens försörjning (Petersen 1987). Att få föräldrar med barn på Uppfostringsanstalten för flickor tycks ha ansökt om utskrivning till hemmet kan beror på flera faktorer. En del föräldrar kan ha varit nöjda, andra kan ha tvekat inför att de måste göra en skriftlig ansökan, kanske avråddes några redan av föreståndarinnan. Men kanske kan en bidragande förklaring sökas i institutionens egen struktur och organisation. Barnhemmen hade som målsättning att utbilda tjänarinnor, i detta låg att vistelsen inte uppfattades som tillfällig, och det är möjligt att personalens och styrelsernas uppfattning om barnhemmens roll som

6 Uppgifterna från Malmqvistska barnuppfostringsanstalten ger en liknande bild. Från de andra barnhemmen i min studie är källmaterialet ofullständigt eller saknas helt när det gäller utskrivning och vart flickorna tog vägen.

utbildningsanstalter påverkade synen på utskrivning och föräldrarnas möjligheter att återkräva barnen. Från Uppfostringsanstalten finns uppgifter om att några flickor ganska snart efter utskrivning i tjänst återvänt till sina föräldrar, vilket skulle kunna tolkas som att det från institutionens sida uppfattades som mycket viktigt att flickorna placerades ut som tjänarinnor; att det inte bara handlade om att flickorna inte skulle återvända till föräldrar som ansågs olämpliga utan också om att målsättningen skulle uppfyllas. Flickor som skrevs ut i tjänst var ett synligt resultat att peka på och ett sätt att motivera stöd för fortsatt verksamhet.

Att skrivas ut i tjänst var det vanligaste sättet att lämna institutionen. Målsättningen, att flickorna skulle bli tjänarinnor, påverkade således inte bara hur verksamheten organiserades utan fick också reell betydelse för flickorna i samband med att de skrevs ut. Inom den husliga sektorn fanns många olika typer av anställningar men också en viss hierarki. Barnflicka/barnjungfru var lägst i rang (Ahlberg & Dahl 1974). Under femtioårsperiod minskade antalet flickor som skrevs ut som barnjungfrur och familjer som tillhörde gruppen högre tjänstemän/akademiker kom att få allt större betydelse som arbetsgivare för barnhemsflickorna (Söderlind 1999). Kanske bidrog den höjda utskrivningsåldern till att flickorna var starkare till hälsan och att de var kunnigare och fick bättre platser jämfört med om de skulle skrivits ut som fjorton/femtonåringar? Det var visserligen brist på tjänstefolk i Stockholm, men det fanns också en viss konkurrens om vad som räknades som s.k. fina platser. En studie om tjänstefolk i det sena 1800-talets Stockholm visar

att en stor del av de stockholmsfödda tjänarinnor som på 1880-talet arbetade i Maria och Nikolai var föräldralösa eller kom från familjer där en av föräldrarna hade avlidit (Jorde 1995). Med tanke på vad vi vet om barnhemsflickornas bakgrund är det möjligt att flera hade börjat sitt arbetsliv som tjänarinna även om de inte hade växt upp på barnhem. Många av dem hade föräldrar som stod utanför arbetsmarknaden vilket kan ha gjort det svårt för dem att få andra arbeten som ofta förmedlades genom kontakter. Tjänstefolk var det emellertid stor brist på. Genom institutionerna fick flickorna ändå viss hushållsträning vilket kan ha bidragit till deras möjligheter att få tjänarinneplatser som utifrån familjernas sociala status bör ha varit ganska attraktiva.

För vissa flickor finns noteringar om vad som hänt dem senare i livet. Sådana noteringar har framför allt gjorts av en av föreståndarinnorna, Matilda Pettersson, som var anställd vid institutionen i nästan trettio år, från 1887 till 1915. Hon var föreståndarinna när flickorna i mellangruppen i min studie, de som skrevs in 1890–1894, kom till institutionen och när de lämnade den. För samtliga 55 flickor finns uppgifter om vart de tog vägen i samband med utskrivningen; för 43 av dem finns också andra noteringar. Den vanligaste orsaken till att uppgifter saknas är att barnen utackorderats i fosterhem (utackorderingar skedde från detta barnhem liksom från många andra liknande institutioner).

Endast tio av noteringarna är daterade. Några av dem har gjorts flera år efter utskrivningen. Emmy Gustafsson skrevs in år 1890 och ut 1896. Noteringen om hur det gått för henne är daterad 17/7 1915. Kon-

takten kunde således sträcka sig över åtskilliga år även om vi inte vet hur tät den var. Eftersom många noteringar saknar datum kan vi i de flesta fall inte se om Matilda Petersson gjort sin anteckning strax efter utskrivningen eller långt senare. Några iakttagelser är ändå möjliga att göra, eftersom det sannolikt har gått en tid efter utskrivningen innan hon tyckt att det varit viktigt att skriva ner uppgifterna om flickorna. Att det finns anteckningar om att sjutton av flickorna gift sig styrker detta.

Fem av flickorna reste till Amerika, en flicka uppges ha dött och en sägs ha varit sinnessjuk flera gånger. Åtminstone ett par av flickorna tycks ha blivit s.k. trotjänare, men flera lämnade tjänarinneyrket och försörjde sig med annat arbete. Två arbetade i affär, en av dem hade gått handelsskola, en hade lärt mejerihantering. En flicka hade varit föreståndarinna på ett barnhem och arbetade i samband med noteringen på KFUK, en annan var sköterska på Arbetsinrättningen. Rikstelefon, skonättingsfabrik, hattfabrik, Nordiska kompaniet är andra arbetsplatser som nämns liksom den egna institutionen där en av flickorna först arbetat som vårdarinna och sedan som skolkökslärarinna. En flicka står som storkokerska, två hade utbildat sig till lärarinnor. En av dem hade fått sin utbildning betald av institutionen, hur den andra klarat kostnaderna för utbildningen framgår inte. Även om många av flickorna skrevs ut som tjänarinnor så tycks flera av dem senare i livet kunnat utnyttja den nya arbetsmarknad för kvinnor som växte fram under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet; flera hade också gått andra utbildningar. Kanske hade deras uppväxt en viss betydelse i detta

sammanhang. De inte bara undervisades utan uppfostrades också till vardags av kvinnor med olika former av yrkesutbildning och anställningar bakom sig: folkskollärarinnan, småskollärarinnan, slöjdlärarinnan och skolkökslärarinnan. Det är inte orimligt att föreställa sig att några av barnhemsflickorna inspirerats av dessa kvinnor att söka utbildningar och kanske också uppmuntrats. Åtminstone en del av dem höll ju enligt föreståndarinnans anteckningar kontakt med sin gamla institutionen många år efter utskrivningen.

För femton av de flickor som uppges ha gift sig finns uppgift om mannens yrke. Här finner vi mekaniker, uppfinnare, förman, cigarrarbetare, övermaskinist, snickare, predikant, hemmansägare, officer, trädgårdsmästare, tjänsteman; i tre fall står »arbetskarl/arbetskarl«, i ett fall »gift på landet«. Även om materialet är litet skulle man kanske i jämförelse med uppgifterna om flickornas egna fäder,⁷ kunna hävda att flickorna som gifta kom att befinna sig något högre vad gäller social status.

Två flickor hade straffats för stöld. En annan hade enligt föreståndarinnans anteckningar »fört ett mindre godt lif« men fått hjälp av frälsningsarmén och ett fosterhem där hon tidigare varit en period: »fick plats, blef gift med en tjänsteman, boende i Sthlm och sköter sig bra« avslutar föreståndarinnan sin notering i detta fall (Matrikel 1882–1935:64). En flicka hade fått barn utan att vara gift: »Bytt om platser, svårigheter beroende mycket på hennes outveck-

7 Femton står som arbetskarl/arbetare och 22 som yrkesutbildade arbetare av något slag; i sex fall saknas uppgifter.

lade förstånd, fått två oäkta barn. Tjenar för närvarande som diskerska på Grand Hotel« har föreståndarinnan antecknat (Matrikel 1882–1935:33). Av noteringarna att döma tycks ändå de flesta av flickorna åtminstone under åren närmast efter utskrivningen ha levt ett liv som uppfyllde föreståndarinnans krav och förväntningar på vad institutionsfostran skulle leda till: »skött sig väl«, »skött sig bra« (Matrikel 1882–1935: 41, 69) och liknande kommentarer återfinns ofta i matrikeln. Hon har varit noga med att uppmärksamma just flickornas moral, vilket kan ses som exempel på att den som en gång fått vad som åtminstone från fattigvårdsmyndigheternas sida uppfattades som hjälp också förväntades visa sina tacksamhet genom att uppföra sig väl. Hur flickorna själva upplevde barnhemsvistelsen, hur de såg på sitt liv och om de lyckades upprätthålla kontakt med sin familj kan vi däremot utifrån detta källmaterial inte säga någonting om.

Varför flickbarnhem?

Stockholms stad uppfostringsanstalt för flickor var som tidigare nämnts bara ett av många flickbarnhem. När Bernhardina Anderssons döttrar år 1913 skrevs in vid detta barnhem fanns i8 Stockholm ytterligare tio barnhem för flickor enligt Svenska Fattigvårdsförbundets kalender från detta år. För pojkar fanns två barnhem. Ser vi till landet som helhet är skillnaden ännu tydligare. Av ca 150 barnhem kring 1910 uppges visserligen att drygt hälften tog emot barn av båda könen, men mer än 40 procent av dessa institutioner står upptagna som flickbarnhem medan knappt fem procent var

pojkbarnhem. Det kan därför finnas anledning att avslutningsvis också säga något om flickbarnhemmen på ett mer allmänt plan.

Förteckningen över barnhem i Svenska Fattigvårdsförbundets kalender antyder en tydlig könsprägel vad gäller det tidiga 1900-talets institutioner för barn. Samma kalenders förteckning över skyddshem förstärker denna bild: många för pojkar, få för flickor. Det förefaller således som om skälen till att flickor placerades på institution skilde sig från vad som gällde pojkar. Skyddshemmen tillhörde emellertid framför allt det tidiga 1900-talet, medan flickbarnhemmen ofta hade grundats på 1860-1870-talet.

Också den kartläggning av barnhem som gjordes alldeles i slutet av 1930-talet redovisar en bild som i hög grad påminner om institutionsfördelningen trettio år tidigare. Av 53 barnhem för stadigvarande vård var hälften avsedda för flickor, nästan lika många tog emot både flickor och pojkar. Pojkbarnhemmen var däremot enligt utredarna «anmärkningsvärt få till antalet». (SOU 1944:34 s 142). Den nedläggning av barnhem som skedde under andra hälften av 1930-talet tycks inte i första hand ha gällt flickbarnhem. De många flickbarnhemmen i förhållande till motsvarande institutioner för pojkar bildar således ett mönster som sträcker sig

över en lång tidsperiod.

Kanske kan den amerikanska sociologen Viviana Zelizers diskussion om barns värde och förändrade barndomsideal bidra till att förstå intresset för att grunda dessa institutioner och varför de kunde vidmakthållas så länge. Viviana Zelizer beskriver utifrån amerikanska förhållanden för perioden 1870–1930 en utveckling där det ekonomiska värde som barn hade genom att bidra till familjens försörjning alltmer reducerades, medan barns emotionella värde fick större betydelse. I flickbarnhemmen rymdes båda dessa barndomsideal. I förhållande till institutionerna framstår flickorna som ekonomiskt nyttiga barn som med sitt arbete gjorde det möjligt att driva verksamheten, samtidigt som de kanske i större utsträckning än pojkar representerade just de kvaliteter som associerades med det nya barndomsidealet. För flickor uppfattades också ett hem som tillräckligt för såväl uppfostran som utbildning. Hemmet sågs som deras naturliga plats inte bara under uppväxtåren utan även när de blivit vuxna. För pojkar krävdes andra verksamheter: verkstäder av olika slag eller jordbruk. Detta bör ha inneburit att institutioner för flickor var både enklare och billigare att driva än motsvarande institutioner för pojkar.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholms stadsarkiv
Uppfostringsanstalten för flickor
Protokoll
Matrikel 1882-1935
Inskrivningshandlingar 1875-1879, 1890-1894,
1905-1914

Tryckta källor och litteratur

- Ahlberg, Britt-Marie & Dahl, Eva (1974) *Hemmens anställda arbetskraft återspeglad i platsannonser 1880-1940*. Uppsats för 3 betyg (stencil). Stockholms universitet. Etnologiska institutionen.
- Bjurman, Eva Lis (1995) *Barnen på gatan*. Stockholm: Tidens förlag.
- Coninck-Smith, Ning de (1991) »K/obenhavns kommuns internat på Vesterfael, Leddsvej, 1879-1905« i Ohrlander, K., red.: *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Dahl, Tove Stang (1992) *Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge*. Oslo: Pax forlag A/S.
- Davidoff, Leonore (1995) *Worlds between. Historical Perspectives on Gender and Class*. Oxford: Polity Press.
- Gustafson, Uno (1976) *Industrialismens storstad. Studier rörande Stockholms sociala, ekonomiska och demografiska strukturer 1860-1910*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalfullmäktige. 37. Stockholm
- Henschen, Helena M. red. (1985) *Skolbarn. En folkundervisning växer fram*. Stockholm: Tidens förlag.
- Johansson, Ulla (1987) *Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842-1919 med exempel från Sköns församling*. Akademiska avhandlingar från pedagogiska institutionen. 21. Umeå.
- Jorde, Tine Susanne (1995) *Stockholms tjänstepiker under industrialiseringen. Tjänstepikeyrkets funktion i individets livslopp og i en expanderende storby*. Studier i stads- och kommunhistoria. 13. Stockholm.
- L/okke, Anne (1990) *Vildfarende b/orn - om f/ors/omte og kriminelle b/orn mellem filantropi og stat ca 1880-1920*. Holte: SocPol.
- Moberg, Kerstin (1978) *Från tjänstehjon till hembiträde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903-1946*. Studia historica Upsalien-sia. 101. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Parr, Joy (1980) *Labouring Children. British Immigrant Apprentices to Canada 1869-1924*. London: Croom Helm.
- Persson, Birgit (1995) »Den svenska staten och fosterbarnen« i *Barndomens historia*. Centrum för barnkulturforskning vid Stockholms universitet. 25. Stockholm.
- Petersen, Lis (1987) *Stiftelset/oser - kongeb/orn*. Köpenhamn: Dansk psykologisk forlag.
- Reglemente för Stockholms stads vårdanstalt för fattiga, värlösa flickor*. Af Fattigvårds-Nämnden gilladt och fastställt den 20 December 1869. (1870)
- SOU 1944:34 *Socialvårdskommitténs betänkande 9: utredning och förslag angående revision av lagstiftningen om barnavårdsanstalter och fosterbarnsvård*.
- Sundkvist, Maria (1994) *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903-1925*. Linköping Studies in Arts and Science. 112. Uppsala: Hjelms förlag.
- Svenska fattigvårdsförbundets kalender* 1913, 1919.
- Söderlind, Ingrid (1999) *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870-1920*. Monografier utgivna av Stockholms stad. 146. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Zelizer, Viviana (1985) *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books

Summary

Bringing up good servants

Orphanages for girls in Stockholm 1870–1920

The late nineteenth century was a period of strong belief in institutions as a solution for poverty and social problems. A great number of orphanages were founded, many of which admitted only dependent girls; often with the aim of bringing up good servants. With the question »Rescue by compulsion and control?« as a point of departure and with the orphanage *Stockholms stads uppfostringsanstalt för flickor* as an example, the article discusses how the girls' lives were formed in and by the institutional environment.

The girls came from poor working-class families. We seldom see how parents themselves describe their problems and needs, nor how the problems were interpreted in relation to other forms of help. Nevertheless, it is not unreasonable to assume that admission was often forced on them by circumstances outside their control. Work was important in daily institutional life. The girls had different tasks according to age. Earlier studies have noted that work was important in building character and considered as a preparation for the children's future. When it comes to these orphanages we may add another aspect: the girls' work as a means of running the institutions. Admis-

sion was at least partly related to compulsion; the upbringing strengthened control and compulsion. The girls spent almost all their time at the institution and their future was prescribed.

Admission was seldom connected with poor conduct and morals, but only about 10% of the girls returned to their families. Most of the girls left the orphanage as servants. From this perspective, the girls' training could be regarded as clearly class-based and an upbringing leading to subservience, since there were other jobs available for young girls in Stockholm. However, talented girls with delicate health sometimes were allowed to go to a teachers' training college. For them the orphanage meant that they could climb the social ladder. Records of 55 girls who were admitted 1890–1894 reveal that few continued as servants. They found other jobs and some also attended courses. Perhaps their upbringing had inspired them. During their childhood they had been surrounded by educated women: the principal, two schoolteachers, a handicraft teacher and a domestic science teacher. However, these written sources do not tell us how the girls themselves looked upon their childhood and what it meant to them.